

УДК 94:330.341.46 (477)

М.Ф.Котляр *

ФЕНОМЕН УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ РУСИ (ПОВЕРНЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ)

Розглядаються передумови, причини, рушійні сили й перебіг удільної роздробленості на Русі в XII–XIII ст., що порушила цілісність централізованої держави Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Соціально-економічний розвиток князівств і земель Давньоруської держави був об'єктивним фактором настання роздробленості у середині XII ст. Існував і суб'єктивний чинник: деструктивна діяльність князів-ізгоїв, котрі задля досягнення особистих цілей підривали єдність держави, полегшивши цим її завоювання монголами в 1237–1241 рр.

Ключові слова: Давньоруська держава, князі, ізгої, успадкування, половці, земля.

Давньоруські літописці чітко позначили рубіж поміж єдиновладним великим князінням Володимира Всеволодича Мономаха (1113–1125 рр.) і смутою в державі, що настала незабаром по смерті його старшого сина та наступника на київському столі – Мстислава (1132 р.). Цього не могли не помітити вже перші представники історичної науки, що зародилась у Росії та Україні на початку XVIII ст. Один з основоположників науки історії (у сучасному розумінні терміна) в Російській імперії В.М.Татищев відніс початки поділу Київської держави, принаймні на дві частини, до початку 1150-х рр. У своїй «Історії Російській» він умістив спеціальний розділ із красномовною назвою «Поділ держави на два великих князіння», в якому після розповіді про поразку Юрія Долгорукого у суперництві з Ізяславом Мстиславичем за Київ і Південну Русь у 1151 р. твердив: «По многих так несчастливых предприятиях великий князь Юрий Владимирович Долгорукий пришед в Суздаль и видя себя Русской земли совсем лишена, от великого княжения Киевского отсчета, основал престол в Белой Руси¹, во Владимире на Клязьме». Його рішення історик пояснив тим, що Юрій хотів «так утолить печаль свою, что лишился великого княжения Русскаго»².

Отже, В.М.Татищев тлумачив розділення Давньої Русі на дві половини втратою Долгоруким Києва його прагненням винагородити себе за це

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ У цьому контексті – Північно-Східна Русь.

² Татищев В.Н. История Российская. – Т.3. – Москва; Ленинград, 1964. – С.44.

створенням нового великого князівства на півночі Руської землі. Із ним солідаризувалося багато істориків ХІХ ст., адже дореволюційній історіографії, як російській, так і українській, були притаманними суто політичні пояснення самого факту послаблення державної єдності країни і його наслідків у ХІІ ст. Утім, у таких тлумаченнях містилося й багато справедливого.

Історики другої половини ХІХ ст. вбачали головні причини нестабільності державного життя Русі ХІІ–ХІІІ ст. здебільшого у слабкості політичних, генеалогічних та інших зв'язків усередині країни. М.П.Погодін, наприклад, писав, що княжі уособиці були викликані виділенням великої кількості волостей ще на зорі східнослов'янської історії. Він думав, начебто в усталених для ХІІ–ХІІІ ст. межах держави ці землі-волості існували вже в середині ХІ ст., тобто після смерті Ярослава Мудрого. Більше того, на той час вони вже склалися і неначе збігалися з територіями передуючих їм древніх племінних утворень³. Це не відповідало історичній дійсності часів роздробленості. Та ця думка визнаного авторитета в давньоруській історії була підхоплена багатьма вченими.

Із М.П.Погодіним солідаризувався М.І.Костомаров, котрий розглядав Давню Русь як існуючу з давніх-давен федерацію князівств, що стояла на спільності походження народу, єдності мови, побуту, вірувань, а також на єдності княжого роду. Мовляв, Русь із самого початку йшла до федеративного устрою своєї держави і врешті-решт стала федерацією князівств⁴. При тому, що М.І.Костомаров був фахівцем з історії України ХVІІ–ХVІІІ ст. і належним чином не розбирався в історії давньоруській, цю його хибну думку, звичайно, продовжують ураховувати при розгляді історії Давньоруської держави Х–ХІІІ ст.

Здається, першим серед істориків другої половини ХІХ ст. серйозну увагу причинам удільної роздробленості приділив В.Й.Ключевський. Подібно до своїх попередників він також розглядав її як суто політичний феномен. Дванадцята лекція його знаменитого «Курсу російської історії» починається параграфом, що має знаменну назву – «Політичне роздроблення». На думку вченого, воно було подвійним, династичним (генеалогічним) і земельним: «По мірі розмноження князів окремі лінії княжого роду все далі розходились одна з одною, відчувувались одна від іншої». Ярославичі розділилися на ворогуючі гілки, спочатку Мономашичів і Святославичів, далі діляться й ті, і інші, суперничаючи між собою. Кожна гілка «все міцніше сідала на постійне володіння у відомій області». Все це і призвело до розпаду держави на відособлені землі⁵. Ця думка і сьогодні виглядає надивовижу сучасною. Автор цих рядків великою мірою поділяє її.

Далі В.Й.Ключевський підкреслює послаблення центральної княжої влади на Русі у часи удільної роздробленості і таким чином пояснює його. Місця посадників великого князя київського у різних областях займають князі Рюриковичі, котрі надмірно розмножилися на той час. Ці, по суті удільні, князі перестають платити данину Києву, отже, розривають зв'язки з верховним

³ Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. – Т.4. – Москва, 1850. – С.328–330.

⁴ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.3, 21, 49 та ін.

⁵ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.199.

сюзереном, що призвело до послаблення політичних зв'язків між князівствами і землями, між областями і недавнім центром влади. Джерела дають підстави загально погодитися з такою думкою.

Цьому вченому належить тонке спостереження над статусом князів у землях, що досягли автономії від Києва в XII ст.: «Але, не зробившись менш залежними згори, обласні князі робились все більш залежними знизу. Постійне переміщення князів зі стола на стіл і суперечки, які супроводжували це, принижували земський авторитет князя. Князь не прикріплювався до місця володіння, до того чи іншого стола ані династичними, ані навіть особистими зв'язками. Він приходив і швидко йшов геть, був політичною випадковістю для області, блукаючою кометою»⁶. «Прикріплення» князів до волостей, як він писав, станеться пізніше, у 1130–1140-х рр. На мій погляд, В.Й.Ключевський більше від інших істориків свого часу, і не лише дореволюційних, підійшов до вирішення головної, мабуть, загадки феномену удільної роздробленості. Про неї йтиметься нижче.

В історіографії XIX ст. була поширена ще й ідея, за якою Давньоруська держава розділилася на волості та землі насамперед тому, що Ярославичі надміру розплодилися, і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому, мовляв, багато хто серед них був змушений силою добувати собі князівства. Однак подібні пояснення причин роздробленості Русі лежать на поверхні цього складного, багатолікого і суперечливого явища. Дійсно, літописи наводять безліч прикладів начебто на обґрунтування цього твердження. Але чомусь ніхто з його прихильників не задумувався над тим, чому це раніше, у недавні роки існування одноосібної монархії Мономаха, коли число князів також перевищувало кількість столів, жоден член правлячого дому не наслідювався зі зброєю в руках виступити не те що проти київського суверена, а й відвойовувати землі в багатших і більш удачливих сусідів.

Дехто з істориків обґрунтовував тільки наведену думку щодо демографічного чинника роздробленості ще й тим, що, зробившись надміру численними на середину XII ст., Ярославичі заходилися порушувати традиційний порядок успадкування столів згідно з принципом родового старійшинства. Становище загострювалося ще й активністю городян у політичному житті, яка різко зросла з 1140-х рр.⁷ С.Ф.Платонов уважав важливою особливістю Русі XII–XIII ст. те, що «політичний зв'язок київського⁸ суспільства був слабшим від усіх інших його зв'язків, що й було однією з причин падіння Київської Русі»⁹. Поза сумнівом, учений мав на увазі перш за все *внутрішні політичні зв'язки* між пануючим прошарком, з одного боку, і населенням різних земель та князівств – з іншого. Однак послабилися зв'язки і всередині самого правлячого класу у центрі та на місцях. І це необхідно брати до уваги дослідникам удільної доби.

Як це не дивно, зовсім мало уваги приділив з'ясуванню причин і важелів роздробленості Русі видатний знавець історії східнослов'янського суспільства,

⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.200.

⁷ Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Санкт-Петербург, 1901. – С.93.

⁸ У значенні: давньоруського.

⁹ Див., напр.: Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – С.94.

його владних інституцій О.Є.Пресняков. Він хіба що коротко визначив початок розділення держави, зробивши акцент на складності для істориків відтворення перебігу змагання принципів отчини й старійшинства в міжкнязівських стосунках. В уяві вченого нескінченна боротьба поміж князями в XII ст. була змаганням отчинного порядку та принципу родового старійшинства. На його думку, саме впровадження отчинного порядку володіння волостями і призвело до дроблення Русі, земель і князівств, що складали її¹⁰. Таке пояснення цього феномену вважаю прийнятним, хоча не повним.

У своїх «Лекціях з руської історії» О.Є.Пресняков зробив проникливе зауваження, що свідчить про його глибоке розуміння суспільно-економічних сил і обставин розділення країни: «Друга половина XII ст. – період різкого розвитку цього процесу переходу до нового ладу. Його політичний бік позначився в підсиленні відособленості окремих земель-княжінь... Його соціальний бік – у розвитку землевласницького боярства, котре, дедалі глибше вростаючи в місцеве життя тієї чи іншої області, підкорюючи його собі, розбивається на низку провінційних обласних суспільств, що замикаються в місцевих інтересах»¹¹. На жаль, ця плідна думка в науковому плані не була розвинена істориком у наступних працях. Не справила вона й помітного впливу на історіографію.

Докладно описуючи перипетії політичного життя Русі часів роздробленості, М.С.Грушевський при тому мало цікавився її причинами, та й узагалі не розглядав це явище як важливий феномен суспільно-політичного й економічного життя країни. Роздробленістю він узагалі не цікавився. Утім, це властиве більшості творів із давньоруської історії. Важко назвати навіть сучасне дослідження, в якому б докладно й аналітично розглядалися причини та перебіг удільного роз'єднання країни. У цій темі вітчизняна наука, здається, зупинилася на рівні 1960–1980-х рр.

В уявленні М.С.Грушевського Давня Русь завжди була роз'єднаною, саму можливість існування її державності історик розглядав скептично. Учений звичайно досліджував міжкнязівські відносини взагалі, не торкаючись змін державної структури країни. З окремих його зауважень виходить, що навіть часи Ярослава Мудрого – пік єдиновладної монархії на Русі! – він тлумачив як... добу занепаду: «Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже послабленою їх копією». І далі: «Часи Ярослава вже входили у часи розпаду старої Київської держави»¹². А от які ж саме часи він уважав добою її піднесення і за якого государя існувала ця «стара держава»: за Володимира Святославича, котрий поклав півжиття на її збивання та не досяг у кінцевому рахунку повного успіху, чи за його напівлегендарних попередників від Олега до Святослава, яким так і не судилось об'єднати племінні союзи і княжіння у хай навіть відносно єдиний державний організм?!

Що ж до часів по смерті Володимира Мономаха, то М.С.Грушевський завершував князюванням його старшого сина Мстислава (1125–1132 рр.) «першу

¹⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.81, 83, 102.

¹¹ Там же. – С.460.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.2.

стадію в процесі розкладу Київської держави», хоча й неохоче визнавав, як це не дивно (беручи до уваги його песимістичний погляд на державну цілісність Київської Русі), що на тій стадії еволюції «традиції єдності й концентраційні»¹³ ще борються з тим розкладом, і, часами, з успіхом». Та вже після Мстислава, відзначає історик, «наростає процес розкладу Київської держави», в якому історик не побажав побачити жодних об'єднавчих сил, які, поза сумнівом, таки існували. Та що там об'єднавчі сили, якщо М.С.Грушевський по суті не визнавав самого буття давньоруської державності!

Розділ третій другого тому своєї «Історії України-Руси» він так і назвав «Упадок Києва», в якому звів багатоманітну історію Руської держави до нескінченних сутичок між Мономашичами, Мстиславичами, Ростиславичами, Ольговичами і Давидовичами, що посилювали роз'єднання країни і нищили її. Навала орд Батия лише завершила справу, вона «приносить із собою повну кризу княжого дружинного ладу в Середній Наддніпрянщині»¹⁴. Нагадаю читачеві, що релікти дружинного ладу відійшли у вічність ще за Ярослава Мудрого. Зосередженому на південноруських справах М.С.Грушевському не було діла до того, що відбувалося на інших руських землях, а це остаточно викривило намальовану ним картину соціально-політичного та економічного життя Русі доби роздробленості.

Сучасному читачеві, мабуть, варто нагадати про те, що подібно до багатьох своїх попередників і сучасників, М.С.Грушевський традиційно шукав причини соціальної нестабільності Давньоруської держави суто в політичній площині, до того ж у силу своїх політичних поглядів багато чого пояснював начебто ворожим ставленням північноруських князів до південноруської людності, що ніяк не підтверджується джерелами.

Як і раніше, більшість російських і українських істориків кінця XIX – початку XX ст. продовжувала вважати, що роздробленість була спричинена, мовляв, надмірним зростанням кількості членів княжого дому Ярославичів, яким у перші десятиліття XII ст. просто перестало вистачати волостей і земель. Складність визначення генеалогічного й фізичного старшинства¹⁵ (траплялося, що небіж за роками був старшим від дядька), а часто-густо небажання визнавати чие б не було старійшинство взагалі, призводили до порушення древнього й усталеного порядку заміщення столів (за принципом родового старійшинства). До того ж у кінці XI ст. князі-ізгої¹⁶ почали протиставляти цьому порядкові інший – отчинний принцип володіння волостями, землями й містами. Наростання чвар у роду Ярославичів дедалі частіше вело до збройних сутичок, а то й справжніх міжкнязівських воєн. Усе це, на думку багатьох учених, породило удільне роз'єднання Русі й продовжувало розпалювати незгоди всередині Ярославичів. Із цим важко повністю погодитись.

Ані О.Є.Преснякову, ані С.Ф.Платонову, ані М.С.Грушевському не уявлялось, що у підвалини роздробленості можуть бути закладені не лише

¹³ Тобто, об'єднавчі.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.128.

¹⁵ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.3. – С.189 та ін.

¹⁶ Котрі залишилися безземельними внаслідок втрати батьківських володінь.

генеалогічні чи політичні чинники, а й соціально-економічні важелі. Не можна ставити це їм у провину, адже вони працювали на рівні, при тому найвищому, сучасної їм науки. І в їхні часи, приблизно так само, як нині в Україні та Росії, суспільно-економічна історія не була у ціні. До неї звертались якось неохоче і зрідка: справа ця трудомістка, вона не приносить швидких результатів і вигод, яскравих відкриттів. Дивує інше: майже демонстративна байдужість сучасних істориків до теми удільної роздробленості. Тим часом, студії на ниві суто політичної історії, зокрема в колі проблем утворення й еволюції державності, неможливо проводити ізольовано від досліджень соціально-економічних, так само, як культурних і релігійних процесів у суспільстві. Одні лише політичні події й лозунги вкупі з силовими діями або дипломатичними перемовинами не у змозі визначити історичний поступ народу в усі часи.

Ці істини, що декому здадуться нині елементарними, не зразу були усвідомлені і сприйняті російськими й українськими вченими, які розгорнули наукову діяльність у 1920–1930-х рр. Зовсім не випадково головний авторитет радянської історичної науки тих років М.М.Покровський, котрий сформувався як учений ще в дореволюційний час, звичайно не визнавав не те що роздроблення Київської держави, а й самого існування тієї держави: мовляв, «розсипатися було нічому»¹⁷! Навіть ті дослідники, які визнавали існування східнослов'янської держави, далеко не відразу звернулися до з'ясування у соціально-економічному аспекті причин її розділення.

У солідному історіографічному огляді давньоруської проблематики радянських часів слушно мовиться: «У російській буржуазній науці не існувало поняття феодальної роздробленості, існувало лише уявлення про суто політичне явище – розпадання держави на окремі князівства. У радянській науці вперше було встановлено, що в основі роздроблення єдиної Давньоруської держави лежав процес соціально-економічного розвитку, процес феодалізації, виникло поняття феодальної роздробленості – явища, обумовленого розвитком феодальних відносин»¹⁸. Уперше ця теза була проголошена у книжці Б.Д.Грекова «Київська Русь» (1939 р.). У наступних виданнях праці історик розгорнув свою теорію соціально-економічної основи удільної роздробленості, що охопила Русь у XII ст.

Та лише в повоєнні роки теоретичні постулати Б.Д.Грекова утверджуються у вітчизняній науці. Навіть його головний опонент довоєнного часу С.В.Юшков тепер заходився підтримувати концепцію соціально-економічного походження роздробленості, заявляючи, що розпад Русі на окремішні землі був закономірним наслідком наростання процесів феодалізації¹⁹. У 1960–1970-х рр. у радянській історіографії склалася теорія, за якою удільна роздробленість зовсім не раптово і не випадково охопила Давньоруську державу. Вона визрівала в її надрах протягом кількох десятиліть. Перші елементи роздроблення країни виявились одразу по смерті Ярослава Володимировича (1054 р.). Але у другій

¹⁷ Див.: Греков Б.Д. Избранные труды. – Т.2. – Москва, 1959. – С.469.

¹⁸ Советская историография Киевской Руси. – Ленинград, 1978. – С.147.

¹⁹ Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва, 1949. – С.140.

половині XI ст. суспільно-економічна еволюція Русі, особливо на місцях, у князівствах і землях, виявилася недостатньою для розгортання відцентрових сил. Зате вони повною мірою далися взнаки з 1130-х рр.

Видатним досягненням радянської історичної науки стало відкриття та визнання історично об'єктивного і неминучого процесу розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у конкретних умовах Східної Європи, що спонукав піднесення економіки всіх давньоруських земель, князівств і міст. Цей процес лежав у підвалинах соціально-політичної роздробленості. Якщо раніше, у кінці IX–XI ст., соціально-економічне життя Давньоруської держави зосереджувалося в Києві і навколо нього, на Наддніпрянщині, то з настанням XII ст. помітно посилилися економічні й суспільні процеси та явища в основних руських землях, складових частинах тієї держави. Величезну роль у цьому відіграло міське населення, особливо стольних міст держави: Києва і Чернігова, Новгородського і Смоленського, Галича і Володимир-на-Клязьмі та ін.

Еволюція феодальних відносин, приведення їм у відповідність інститутів влади і релігії стимулювали генезис та поступове розростання великого й середнього, княжого та боярського землеволодіння, народили прошарок великих і менших землевласників, які виступають у джерелах під універсальним терміном «бояри». Усе це відбувалося не лише в осерді держави, Київській землі, а й повсюдно, навіть у віддалених від Києва Володимиро-Суздальській, Смоленській, Чернігівській, Новгородській, Тверській, Галицькій, Волинській землях.

Землевласники-феодалі завдяки своїм багатствам і впливу в суспільстві набули великої політичної сили, прагнули до незалежності від місцевої (земельної) і навіть центральної влади, справляли тиск на своїх князів, аби вирішувати на власний розсуд усі питання внутрішньої й навіть зовнішньої політики тих чи інших князівств. Яскраві приклади такої боярської сваволі являли бояри Галицької, Новгородської та Володимиро-Суздальської земель. Водночас відзначають суттєве перебільшення ролі боярства нашими вченими у справі настання роздробленості. Така оцінка завдяки високому авторитету Б.Д.Грекова справила серйозний вплив на наступні покоління дослідників.

Б.Д.Греков писав, що напередодні роздробленості окремі землі Київської Русі настільки вирости та зміцніли, що вже не потребували допомоги і захисту від уряду держави. Він прозорливо зауважив: «Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства та їхні змагання між собою, створили нову політичну карту Європи, на якій Києву було відведено скромніше місце»²⁰. Сучасна історіографія підтримує цю важливу тезу Б.Д.Грекова.

Переконливу, емоційну і масштабну картину роздробленості Давньоруської держави створив у працях 1960–1980-х рр. Б.О.Рибаків: «У 1132 р. Київська Русь неначе раптово розпалася на півтора десятки князівств... Однак ця раптовість лише уявна, – насправді процес кристалізації самостійних князівств-королівств (чи, як ми говоримо, процес феодальної роздробленості) готувався вже давно всім перебігом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й

²⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.505.

поширювались нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства, посилювалася класова боротьба в містах і феодальних вотчинах»²¹.

Згідно зі стрункою і логічною теорією Б.О.Рибакова, виділення відособлених (учений називає їх навіть самостійними!) земель сталося насамперед в інтересах місцевих землевласників-бояр: воно підтримувалося скороченням масштабів «коловороту» князів, котрі раніше частіше переміщувалися з одного міста чи князівства до іншого, лише з часом поступово осідаючи в тих чи інших землях. Учений вважав, ніби території тих півтора десятки князівств, на які начебто розпалась Русь, більш-менш відповідали землям прадавніх племінних союзів, яких він теж налічив півтора десятки. Однак нині історики й археологи не згодні з таким ототожненням земель пізніших державно-територіальних утворень із територіями племінних структур. Б.О.Рибаков слушно думав, що для потреб суспільно-економічного розвитку на місцях уже не були потрібними величезні масштаби держави в цілому: «Утворення півтора десятків значних князівств встановило в 1130-ті рр. повну відповідність нової політичної форми [держави] досягнутому високому рівневі продуктивних сил, і цим забезпечило небувалий розквіт культури в усіх руських землях XII ст.»²², – наполягав учений на своїй думці.

Однак дозволю собі зробити кілька зауважень до створеної Б.О.Рибаковим у цілому вірної концепції сутності феодальної роздробленості. По-перше, на мій погляд, Руська держава зовсім не розпалася в XII ст. (як він думав), і ті півтора десятки князівств не були повністю самостійними. По-друге, будучи породженням у цілому прогресивного соціально-економічного поступу суспільства, удільне дроблення виявилось у політичному плані негативним явищем: підупала сама держава, послабшала її центральна влада. Історичний розвиток Русі багато у чому почав визначатися княжими усобицями, в ході яких гинули великі тисячі людей і нищилися ті самі продуктивні сили, розвиток яких, головним чином, і привів до стану роздробленості. Викликане нею послаблення Давньоруської держави активізувало половецькі вторгнення, що також нищили людність країни, про що свідчать літописи й у художньо-образній формі розповідає «Слово о полку Ігоревім». Удільна роздробленість виявилася діалектично суперечливим явищем, і беззастережна позитивна оцінка історичного розвитку Русі в її часи уявляється мені однобічною й перебільшеною.

Визначний внесок до теоретичних досліджень проблем причин настання, перебігу й наслідків роздробленості на Русі зробив В.Т.Пашуто. Його основна теза щодо рушійних сил приходу цього етапу еволюції державності чітко висловлена у статті 1970-х рр.: «Відносно єдина державна структура, що склалася в часи князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємозв'язаних явищ: розвиток феодалізму вишир і послаблення економічної й політичної могутності центральної влади»²³.

²¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.147.

²² Там же. – С.150.

²³ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.11.

У цій та низці інших праць В.Т.Пашуто наголошував на розвитку сеньйоріальної земельної власності на Русі як чинника, що спонукав послаблення єдності країни і верховної влади. В етапній для його розуміння процесів і явищ роздробленості статті вчений писав: «До влади прийшла та група феодалів, що шукала джерела збагачення в першу чергу всередині власне Русі, [...] і не хотіла відривати своїх смердів від землі не лише заради далеких походів, а іноді навіть заради захисту країни від навал кочовиків, якщо вони прямо не зачіпали її володінь»²⁴.

Як на мене, дуже близько підійшов до визначення головної рушійної сили удільної роздробленості Л.В.Черепнін. Наукове значення цитованої нижче його статті уявляється мені особливо важливим, якщо взяти до уваги ту обставину, що праця була опублікована ще 1953 р. і, отже, народилась в особливо тяжкій для історичної науки часи, – ідеологічного тиску з боку держави: «При вивченні процесів феодального роздроблення, – писав він, – питання про феодальну власність набуває особливого значення». Учений справедливо вважав, що «закономірний економічний процес розвитку феодального способу виробництва призвів до розчленування відносно єдиної держави... Зростало велике землеволодіння й посилювалася феодальна знать на місцях. В умовах натурального господарства і слабо розвинутих економічних зв'язків цей процес вів до змін у політичному ладі, до розчленування держави»²⁵. Так само, як Б.О.Рибаков і В.Т.Пашуто, учений відзначав зростання роль міст і міського патриціату в суспільно-політичному, економічному й культурному житті Руської держави. Наступні дослідження російських і українських істориків підтвердили слушність його думок.

В останні роки увага (і перед тим, щоправда, незначна) до теоретичних аспектів удільної чи феодальної роздробленості послабилася. З одного боку, ці аспекти, як може здатися при побіжному зверненні до теми, ґрунтовно вивчені нашими попередниками, особливо названими вище. З іншого, у науковому середовищі взагалі майже згас інтерес до соціально-політичної та соціально-економічної історії середньовіччя. Замість цього повсюдно обговорюються (насамперед у пресі й на телебаченні) питання історії політичної й, здебільшого, культурної та церковної. Особливо вправляються у цьому дилетанти, «полк» яких із кожним днем зростає. Тому якісь частині істориків тема роздробленості могла видатися вичерпаною.

Тим часом проблема соціально-економічних чинників настання роздробленості зовсім не уявляється мені ґрунтовно вивченою. Усе ж таки рушійні сили удільного роз'єднання Давньоруської держави визначені істориками минулих літ у дещо узагальненому, не завжди конкретизованому вигляді. Залишається перебільшеним значення чинників суспільно-економічного характеру. Недарма О.П.Толочко не так давно іронічно зауважив: «Як це не виглядає парадоксальним, у всій обширній літературі, присвяченій XII–XIII ст.,

²⁴ Пашуто В.Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.190.

²⁵ Черепнин Л.В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси // Его же. Вопросы методологии исторического исследования. – Москва, 1981. – С.116.

при найуважнішому читанні ми не знайдемо праці чи хоч би думки про те, які ж саме економічні процеси обумовили початок роздробленості, які серед них визначили її таку очевидну своєрідність»²⁶.

О.П.Толочко зміг указати лише на одну таку конкретно-економічну працю – статтю Л.В.Милова, що являє собою по суті розгорнуту рецензію на книжку В.А.Кучкіна з історії Північно-Східної Русі доби середньовіччя²⁷. Проте праця Л.В.Милова основана на не обґрунтованій джерелами і тому умоглядній посилю, начебто головна причина настання роздробленості полягала у способах одержання ренти-данини: мовляв, дроблення території держави сприяло зростанню ренти і полегшенню її стягнення. Не входячи в деталі концепції Л.В.Милова²⁸, усе ж таки відзначу, що з теоретичного погляду запропонована ним глобальна причина приходу роздробленості виглядає надто дрібною і частковою, економічно локальною і, як не парадоксально це звучить, занадто вже вузько-конкретною, щоб пояснити всю різноманітність і багатомірність соціальних, економічних, політичних і культурних процесів, що якимось несподівано для людей того часу охопили Давньоруську державу з 1130-х рр.

Водночас мені уявляється дещо спрощеним погляд О.П.Толочка на роздробленість як на систему організації держави, що впливала безпосередньо з практики уділів X–XI ст. Зате справедливою вважаю думку цього історика про те, що при всій чисельності й розгалуженості Рюриковичів, втраті солідарності між окремими їх гілками, «Русь усе ще мислиться як колективна спадщина» княжого роду²⁹. Дійсно, суспільно-родова традиція багато значила в державному укладі XII–XIII ст., коли родові відносини у правлячому роді, здавалось, уже відійшли в минуле.

Усупереч поширеній у науці думці щодо вирішальної ролі землевласників-бояр у розкручуванні маховика роздробленості³⁰ бачу одну з основних причин її настання саме в діяльності князів-Рюриковичів. Хоча у джерелах відсутні відомості щодо порядку передання землі та іншого майна в родинах бояр-землевласників, природніше буде думати, що вони успадковували свої землі суто за отчинним правом (від батька до сина), тоді як князі довгий час змушені були задовольнятися родовим правом «лествичного восхождения», коли земля й інше добро переходили від старшого брата до наступного за віком, отже старшому в роді. Молодше ж покоління князів (сини й небожі) не брало участі у цьому процесі. Багато хто почувався обділеним і протестував проти древнього порядку, часто вдаючись до зброї для вирішення земельних та інших суперечок зі старшим поколінням.

Думаю, що роздробленість була породжена суперництвом князів і княжих кланів за земельні володіння. Саме боротьба за «отчини» між Рюриковичами

²⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.171.

²⁷ Милов Л.В. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги В.А.Кучкина «Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.») // История СССР. – 1986. – №2. – С.410–446.

²⁸ Її розгорнуту критику див. у книжці О.П.Толочка.

²⁹ Толочко О.П. Образ держави і культ володаря в Давній Русі // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.35.

³⁰ Див., напр.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – С.150.

рішуче змінила Русь. Вона значною мірою породила удільну роздробленість. На мій погляд, зовсім не бояри були «винними» в настанні роздробленості. Вони успадковували землю й майно згідно з «отчинним» правом, у них не було потреби зазіхати на прийняті у країні норми одержання земельних володінь. Інша справа, князі, котрі до часу задовольнялися порядком «лествичного восхождения», який відрізняв молодше покоління від старшого, адже поки представники другого не перемруть, першому не діставалося нічого. Так з'являлися безземельні князі-ізгої. Але до кінця 1070-х рр. вони не брали участі у суперництві за отчини. Адже ізгой Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого, виступив на соціально-політичну сцену занадто для цього рано (1064–1066 рр.).

Кончина Святослава Ярославича, який посідав київський стіл із 1073 по грудень 1076 рр., перетворила його синів на безправних ізгоїв, оскільки Ізяслав і Всеволод Ярославичі не дали їм волостей. Ізгоями стали й сини В'ячеслава та Ігоря Ярославичів. Особливо гостро переживав своє соціальне падіння другий за часом народження Святославич – Олег. Він одним із перших серед ізгоїв свого покоління вхопився за меч, щоб одержати волость. При цьому він піднявся проти великого князя київського. І Святославичі, і єдиний син В'ячеслава Ярославича – Борис, котрий підтримав Олега, прагнули одержати у володіння саме ті волості, що належали їхнім батькам.

Відчайдушні й криваві змагання ізгоїв за отчини дали поштовх подіям, що ознаменували настання удільної роздробленості Русі. Убачаю одну з основних її причин у деструктивній, антидержавній діяльності ізгоїв-Рюриковичів, обділених старшим поколінням Ярославичів. Вони не бажали чекати, поки перемруть їхні дядьки і не обмежувалися вимогами волостей від київського та земельних князів, а вдавалися до сили, не зупиняючись перед наведенням половецьких ханів. Тому Всеволод Ярославич, котрий посів київський стіл після смерті старшого брата Ізяслава (1078 р.), протягом свого п'ятнадцятилітнього княжіння був змушений відбиватися від ізгоїв руками старшого сина Володимира Мономаха, час від часу завдаючи їм відчутних ударів.

Кончина Всеволода в 1093 р. призвела до вибуху активності ізгоїв, насамперед Олега Святославича, котрий наступного року відібрав Чернігів із землею у Володимира Всеволодича і прагнув до незалежності від Києва. На якийсь час Олега зуміли приборкати спільними діями Святополк Ізяславич (що йому 1093 р. поступився стольним градом Русі Володимир) і Мономах, котрий сів на небезпечний з огляду на постійну половецьку загрозу стіл у Переяславі Південному. Однак політична обстановка в державі залишалася неспокійною. Це змусило Святополка і Володимира піти на компроміс з ізгоями³¹.

У 1097 р. у невеликому місті Чернігівського князівства Любечі зібрався князівський з'їзд, куди змусили прибути активних ізгоїв Олега Святославича й Давида Ігоревича. На зібранні ухвалили важливе для подальшої долі держави рішення: «Ноне отселе имемся въ едино сердце и блюдем Рускые земли. [...] Каждо да держитъ отчину свою: Святополкъ Къевъ Изяславлю, Володимеръ Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же

³¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.91–98, 108–109.

(далі названим) роздають Всеволодъ города: Давыду [Ігоревичу] Володимерь, Ростиславичем: Перемышль Володаревѣ, Теревовль Василкови»³². Прийняті в Любечі узаконення досі викликають дискусії серед істориків. Та й політичні наслідки зібрання князів оцінено в науковій літературі по-різному.

Дійсно, назріла необхідність розглянути конкретний зміст суспільно-політичного життя Русі XII–XIII ст., насамперед причини, етапи і хронологію перебігу роздробленості переважно на матеріалі джерел південноруського походження: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст. літописів. Такі думки викликає наше звернення до історіографії проблеми удільної роздробленості на Русі. М.С.Грушевський відзначив велике значення принципів отчинності, уперше визнаних у Любечі. Водночас він скептично зауважував, що то був кінець «концентраційної» політики та її теорії, завдано відчутний удар тенденціям збирання земель, що виявилися було по смерті Ярослава Володимировича³³. Навпаки, Б.Д.Греков дуже позитивно оцінив наслідки Любеча: «На цьому з'їзді вже зовсім чітко було констатовано наявність нового політичного ладу. Було офіційно виголошено і визнано з'їздом: “Кождо да держить отчину свою”. З'їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин»³⁴. Однак усе ж такі рішення Любеча уявляються мені неоднозначними.

Більш, ніж за чверть століття до написання Б.Д.Грековим цих слів О.Є.Пресняков відкидав таку думку: «Не створив і Любецький з'їзд нових відносин, не встановив братнього договірною союзу князів. [...] Подальша боротьба між ними за волості ведеться без будь-якого впливу любецького хрестоцелування»³⁵. Але не можу погодитись із порівняно недавнім твердженням О.П.Толочка, ніби важливою особливістю з'їзду князів 1097 р. була констатація факту ліквідації порядку родового сюзеренітету і виникнення нового типу земельного держання – бенефіція³⁶. Адже родовий сюзеренітет, як і раніше, панував у сфері успадкування волостей, а бенефіції як не було до Любеча, так і не виникло після зібрання князів 1097 р. Принаймні, джерела для XI–XII ст. їх не знають.

Як це не дивно, але жоден з істориків, хто наполягав на новаторстві рішень Любецького з'їзду, а то й на визначенні ними подальшої долі Руської землі, неначе не помітив, що вони так і не були реалізовані, одразу ж перекреслені феодалною смутою, розв'язаною у країні вчорашнім ізгоєм, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоревичем за сприяння одного з гарантів тих рішень – Святополка Ізяславича. Істориків вражає жорстокість і демонстративність вчинку Давида, адже він кинув виклик постановам Любеча і самому феодалному суспільству.

Як слушно зауважив В.Й.Ключевський, з'їзд не створив правила, не змінив назавжди родове старійшинство отчинним, а був розрахований лише

³² Там же. – С.110.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.90.

³⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.500.

³⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.392.

³⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С.38.

на тодішніх князів та їхні стосунки³⁷. Чомусь усі адепти думки щодо заміни в Любечі родового порядку успадкування столів отчинним не побачили того, що в літописному викладі рішень з'їзду саме про нього не було мовлено ані слова!

На жаль, майже всі процеси і явища, що розвивались у країні після Любецького з'їзду до середини 1130-х рр., сховані під спудом літописного тексту. Це обмежує можливості дослідників історії роздробленості, адже протягом цих сорока років відбулися серйозні та принципові зміни й у структурі феодального суспільства, і у стосунках серед великого та розгалуженого роду Ярославичів. Тоді почали складатися земельні княжі клани, що їх літописці називають за іменами засновників³⁸.

Варто стисло зупинитися на відносинах між князями та княжими кланами, що значною мірою ґрунтувалися на давніх традиціях і звичаєвому праві, виражались у поняттях отчини й родового старійшинства. Завдяки цьому, як мені здається, щастить краще зрозуміти рушійні сили, причини, обставини, динаміку і соціально-політичні важелі міжкнязівських взаємин. Спираючись здебільшого на древні звичаї й узаконення, тлумачачи їх у вигідному для себе сенсі, князі та княжі клани змагалися за першість, волості, загальноруську владу і Київ, – навіть тоді, з 1160-х рр., володіння стольним градом Русі вже не могло гарантувати вирішальної переваги над суперниками, кращих волостей, і зовсім не забезпечувало повноти влади.

Також не варто перебільшувати згуртованість дій членів тих чи інших кланів, нехтувати соціальними і політичними зусиллями князів, що їх складало, позбавляти їх дії індивідуальності, зрівнювати активних членів кланів із тими, хто пасивно або просто добросовісно виконував кланову дисципліну. Та й сама ця дисципліна залишала бажати більшого майже в усіх княжих родах. Хіба що чернігівські Ольговичі завжди й у всіх випадках виступали згуртовано. Серед них довгі десятиліття, мало не до Батисевої навали, діяв родовий порядок заміщення столів («лествичное восхождение»). Та вони все ж таки були винятком серед Ярославичів. В інших же кланах із 1140-х рр. починають дотримуватися «отчинного» порядку. Ще раз відзначу, що клани та їх голови далеко не завжди і не в усьому керувалися принципами «отчини» або родового старійшинства. Особистий матеріальний і суспільний інтерес, швидкоплинна вигода більшістю учасників дипломатичної та воєнної гри навколо Києва ставилися вище від усього.

У приховані від історика джерелами перші сорок років XII ст. відбувалися важливі соціальні й структурні зміни в давньоруському суспільстві. Ще в 90-х рр. XI – на початку XII ст. зміцнились у своїх князівствах галицькі Ростиславичі – Володар і Василько (Рюрик помер 1092 р.). Вони в 1097–1098 рр. зі зброєю в руках відстояли свої волості від Святополка і Мономаха. Протягом того сорокаріччя Ольговичі з Давидовичами поступово й неухильно заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, але оповідь про цю їх діяльність наприкінці XI – у першому тридцятилітті XII ст. відсутня в

³⁷ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.192.

³⁸ Котляр М.Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі // Український історичний журнал. – 2011. – №3.

«Повісті временних літ» та інших літописних ізводах. Економічні й соціальні ресурси цієї землі дозволили тим кланам єдиним фронтом виступати на руській політичній сцені вже у київське князювання Мономаха (1113–1125 рр.) і навіть заволодіти 1139 р. київським столом. А от найбільш сильний рід нащадків Володимира Всеволодича – Мономашичі – після кончини Мстислава Володимировича (1132 р.) почав розшаровуватися, у ньому постійно спалахували суперечності й незгоди³⁹. Молодші Мономашичі-Мстиславичі (сини старшого сина Володимира Всеволодича – Мстислава) створили земельні клани, що оформилися на середину 1140-х рр. (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дав можливість Ольговичам і Давидовичам потіснити їх. У фундаменті складання княжих кланів лежала та сама сепаратистська діяльність князів-ізгоїв, котрі не лише намагалися відняти в дядьків волості, а й згуртовували навколо себе родичів, виявляючи солідарність у справі нагромадження земельних володінь. Вони вже перестали бути ізгоями, але залишилися сепаратистами. Клани утверджувались у землях і волостях, прагнучи до якомога більшої незалежності від київського владного центру. Це й призвело до настання роздробленості.

Спливав час, поступово право отчинності входило в життя, його приймала частина панівної верхівки, підтримувана боярством. Та й сам Володимир Всеволодич, посівши київський стіл 1113 р., схилився до «отчинного» порядку, намірившись закріпити Київ за своїми дітьми, внуками. Однак уперше публічно проголосив принцип законного успадкування київського стола від батька до сина (по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше) онук Мономаха – Ізяслав Мстиславич, котрий 1146 р. заволодів головним руським престолом в обхід своїх дядьків-Мономашичів – В'ячеслава та Юрія, і рішуче відкидав права на нього іншої гілки Ярославичів – Ольговичів. Розпочалася перша на Русі громадянська війна за Київ, волості й старійшинство (1146–1151 рр.). Вона й ознаменувала собою настання удільної роздробленості.

³⁹ Див. «Летопись по Ипатьевскому списку» (Санкт-Петербург, 1871 р.) за названі роки.

Lightening up in the article are the conditions, causes, motive forces and the course of the feudal fragmentation at Kyiv Rus' in XII–XIIIth, which ruined the integrity of the centralized state of Volodymyr Sviatoslavych and Yaroslav the Wise. The social-economical development of Old Rus' State principalities and lands was the objective factor of fragmentation increase in the mid XIIth. There was also the subjective factor: the destructive activity of the princes-izgoi. For the private interests they're undermined the unity of State and made it easy to be conquered by the Mongols in 1237–1241s.

Keywords: *Old Rus', princes, izgoi, heritage, cumans, land.*

